

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

**«ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ І САМООЦІНКИ
У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ»**

Кваліфікаційна робота

Виконала: здобувачка 4 курсу

Спеціальності 053 Психологія

Освітньо-професійної програми «Психологія»

Валерія ФАРТУШНА

Керівник: кандидат психологічних наук

Іван КРУПНИК

Рецензент: кандидат психологічних наук

доцент НУК імені адмірала Макарова

Людмила МУХІНА

Івано-Франківськ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД ФЕНОМЕНІВ АГРЕСІЇ ТА САМООЦІНКИ	6
1.1. Поняття «агресії» та психологічні особливості агресивної поведінки	6
1.2. Психологічні особливості самооцінки у юнацькому віці	10
1.3. Зв'язок агресивної поведінки із самооцінкою особистості	13
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ І САМООЦІНКИ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ	17
2.1. Діагностичний інструментарій для дослідження агресивної поведінки та самооцінки	17
2.2. Аналіз результатів дослідження самооцінки та агресивності у майбутніх психологів	18
ВИСНОВКИ	23
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	27
Додаток А. Кодекс академічної доброчесності	31

ВСТУП

Актуальність дослідження. В наш час агресія та самооцінка є важливими проблемами сучасних наукових досліджень в психології, а особистість майбутнього психолога є вкрай важливим аспектом успішності професійного становлення та подальшої роботи фахівця сфери людина-людина. Адекватна самооцінка є однією з основних вимог до особистості майбутнього фахівця-психолога, адже впливає, перш за все, на професійні очікування.

Самооцінка є феноменом, який штовхає особистість до досягнення мети не лише в приватному, але й у професійному житті, адже тісно пов'язана з якостями особистості та мотивацією.

Розглядаючи поняття «самооцінка», слід зазначити, що вона є складовою «Я-концепції» індивіда та відображає його ставлення до себе, якостей своєї особистості, а також має тісний зв'язок із минулим досвідом. Вона також є характеристикою загальної професійної спрямованості майбутнього фахівця-психолога, адже саме самооцінка та самоповага виступають детермінантами у професійній мотивації студента-психолога та адекватному рівні домагань.

Агресивна поведінка може бути виявом невідповідності між самооцінкою особистості та оцінкою її соціумом, в якому людина знаходиться. У такому випадку людина здатна компенсувати власну занижену самооцінку самоствердженням за рахунок приниження та зриву на інших людей.

Самооцінка має вплив на агресію, адже є компонентом самосвідомості, якою агресія керується, тому занижену самооцінку часто виділяють серед психологічних особливостей, що спричиняють агресію в людини.

Дослідження взаємозв'язку агресивної поведінки та самооцінки майбутніх психологів є актуальним дозволяє вийти на розуміння особистісної сфери здобувачів психологічної освіти та визначити шляхи психокорекції для усунення протиріч.

Питання самооцінки розглядалося багатьма школами психології та пояснювалося з точки зору різноманітних підходів для більш глибокого вивчення природи формування та виникнення самооцінки в особистості.

Особливу увагу дослідженням самооцінки приділяли Р. Бернс, У. Джеймс, І. Кон, Х. Ремшмідт, К. Роджерс, К. Хорні (розгляд самооцінки як складової «Я-концепції»), А. Маслоу, Б. Скіннер (розгляд самооцінки з точки зору поведінкового напрямку), А. Леонтьєв, М. Ковель (погляд на самооцінку через емоційне ставлення та внутрішню мотивацію) та ін.

Також проблеми самооцінки торкаються в своїх працях такі сучасні науковці як Н. О. Гарець, О. В. Калашник, Ю. М. Кашпур, С. А. Коляденко, І. О. Костюкова, О. О. Олійник, О. Пенкова, І. С. Попович, С. О. Ставицька та ін.

Взаємозв'язок агресивної поведінки та самооцінки було розглянуто в працях таких сучасних вітчизняних науковців: Я. А. Ворончук, М. В. Єрмоленко, І. В. Зошій, О. Ю. Мазепа, В. М. Петренко, Ф. Е. Усейнова, Ю. Н. Фархутдінова.

Студентський період охоплює два важливих для людини періоди життя – пізню юність та ранню дорослість. Життєдіяльність студента в ці періоди насамперед пов'язана з опануванням нових соціальних ролей, професійним навчанням та самовдосконаленням особистості з морального, інтелектуального та духовного аспектів. Самооцінка є передумовою професійного становлення студентів різних спеціальностей, зокрема здобувачів психологічної освіти, адже сприяє підвищенню професійної мотивації та реалізації власних здібностей.

Психологічні дослідження засвідчують, що агресивна та антисоціальна поведінка найчастіше виявляють себе у підлітковому та ранньому юнацькому віці, на який перепадає і період студентства, адже обидва періоди пов'язані з різними труднощами та віковими кризами. Зокрема, це перехідний вік, який підкріплюється психогормональними процесами; та становлення соціального статусу та професійного життя, що пов'язані з труднощами перебудови механізмів соціальної взаємодії та контролю.

Вище зазначене обумовлює актуальність обраної для дослідження тематики: «Взаємозв'язок агресивної поведінки і самооцінки майбутніх психологів».

Метою дослідження є теоретичне пояснення та емпіричне дослідження взаємозв'язку агресивної поведінки та самооцінки майбутніх психологів.

Основні завдання дослідження:

1. Теоретично дослідити особливості агресивної поведінки у наукових джерелах.
2. Розглянути особливості розвитку самооцінки в підлітків та осіб юнацького віку.
3. Визначити та обґрунтувати доцільність використання діагностичного інструментарію для дослідження агресивної поведінки та самооцінки особистості.
4. Емпірично визначити взаємозв'язок агресії та самооцінки у здобувачів-майбутніх психологів.

Об'єкт дослідження – самооцінка майбутніх психологів.

Предмет дослідження – взаємозв'язок агресивної поведінки та самооцінки майбутніх психологів.

Основні методи дослідження:

– Теоретичні методи: аналізування проблеми за допомогою наукових джерел, а саме аналіз, порівняння, узагальнення та систематизація наукових даних.

Емпіричні методи: Методика А. Басса та А. Д. Дарки, яка спрямована на вивчення схильності особистості до агресивної поведінки (в адаптації А. К. Осницького), Методика діагностики самооцінки Дембо-Рубінштейн (модифікація Парафіян).

– Статистичні методи: описові – спрямована на вивчення низьких, середніх та високих показників, виявлених у групі респондентів; кореляційний аналіз за К. Пірсоном для виявлення взаємозалежності між показниками агресивності та самооцінки.

Структура кваліфікаційної роботи: складається зі вступу, двох розділів, списку використаних джерел (27 найменувань) і додатків. Основний текст дослідження викладено на 26 сторінках.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД ФЕНОМЕНІВ АГРЕСІЇ ТА САМООЦІНКИ

1.1. Поняття «агресії» та психологічні особливості агресивної поведінки

Проблема агресії зростає з кожним роком і, відповідно до цього, зростає кількість досліджень, що пов'язані з вивченням даного феномену.

Розглянемо визначення агресії, наведене в Сучасному тлумачному психологічному словнику: «Агресія – індивідуальна чи колективна поведінка або дія, направлена на заподіяння фізичної чи психічної шкоди або навіть на знищення іншої людини чи групи». Поряд з цим, вважаємо влучним, описати й поняття «агресивність» та «агресивна поведінка».

Сучасний тлумачний психологічний словник описує агресивність таким чином: «стійка риса особистості, що проявляється в готовності до агресивної поведінки». Слід зазначити, що агресивність є вродженою установкою та стосується садистичної фази лібідо та може виражатися у прагненні до насильницьких дій (психологічних чи фізичних), що направлені на певний об'єкт [24, с. 8].

У психологічному словнику, за редакцією Н. А. Побірченко, описує агресивність: «форма реагування людини на різноманітні несприятливі у фізичному і психічному відношенні життєві ситуації...». Причиною агресивності та агресивної поведінки визначають невдачі, наявність конфлікту або прагнення до самоствердження. При чому агресивність є продуктом соціалізації людини та її формування як риси особистості пов'язане з асоціальними способами життя та досвідом, що підкріплюється особистісними якостями індивіда та мікросередовища, в якому він зростає або перебуває [15, с. 8].

Однак слід зазначити, що агресія та агресивність є лише схожими поняттями, а не зовсім тотожними. Агресивну поведінку не завжди визначає агресивність особистості, як і агресивність не визначає агресивну поведінку.

Поняття агресії досліджували видатні психологи – представники різних шкіл психології. Агресію розглядали з точки зору гуманістичної психології А. Маслоу, К. Роджерс та В. Франкл, Е. Фромм; з точки зору необіхевіоризму – А. Бандура, А. Басс та Дж. Доллард.

Е. Фромм вніс думку про те, що компоненти агресивності мають різну генетичну природу та різну детермінованість. Він також виділяв подібність нейрофізіологічного механізму у людини і тварини та стверджував, що існує оборонна, доброякісна агресія, що характеризується прагненням зберегти життя та передається людині генетично [23].

У своїй праці «Психологічний аналіз проблеми агресії» О. Є. Мойсєєва розглядає погляди А. Бандури та А. Басса на феномен агресивної поведінки та визначає, що обидва вчені розглядали агресивну поведінку як ворожість, що виникає в реальному житті [11].

Теорія соціального навчання А. Бандури розглядає агресію як специфічну соціальну поведінку, яка засвоюється та підтримується на ряду з іншими формами соціальної поведінки, тобто засвоєння агресивних реакцій відбувається у процесі спостереження за подібною поведінкою. А. Бандура пояснює, що спостереження за виявом агресії спроможне викликати агресивну поведінку і у спостерігача. Закріплення агресивної поведінки може визначатися зовнішніми заохоченнями або покараннями або механізмами саморегуляції, такими як гордість чи провина [6, с. 40].

А. Басс досліджував вплив агресії на міжособистісну взаємодію. Зокрема, ним було виділено такі види агресії як агресія фізична та вербальна, активна, пасивна, пряма й непряма. Дослідником також було виділено фактори, які дозволяють визначити силу агресивних звичок: частота й інтенсивність випадків, які мали негативний вплив на індивіда та призводили до його фрустрації чи роздратованості; досягнення успіху шляхом вияву агресії, через що індивідом закріплюється агресивна поведінка у вигляді «атакуючих» звичок [2, с. 3].

Л. П. Гречковська описує соціальні, емоційні, когнітивні та поведінкові детермінанти агресивної поведінки людини. Соціальні детермінанти пов'язані з проблемами взаємин особи у соціумі та мікросоціумі (зокрема, в школі, університеті, на роботі, в сім'ї тощо); емоційні детермінанти визначаються фрустраційними та тривожними впливами на особу з боку соціуму або власної самооцінки, почуття меншовартості тощо; когнітивні детермінанти – загроза «Я» та загроза самореалізації індивіда; поведінкові детермінанти характеризуються готовністю до агресивної реакції на рефлекторному рівні [3].

Н. І. Маликіна висвітлює сімейні, особистісні та ситуативні причини виникнення агресивного ставлення у осіб юнацького віку. До сімейних причин відноситься гіперконтроль або, навпаки, незацікавленість у житті власної дитини, неприйняття дитини, нестача любові чи відсутність її проявів до дитини). Особистісні причини містять в собі негативні очікування, відчуття небезпеки, провини, ізолюваність від чогось, наприклад від суспільства чи мікросередовища, в якому людина перебуває. До ситуативних причин слід віднести психічне та фізичне перевантаження, різного виду залежності, проблеми з харчовою поведінкою тощо [9].

Наряду з агресивною поведінкою часто використовуються поняття «девіантна поведінка» або «асоціальна поведінка».

Девіантна поведінка є відхиленням від норм соціальної поведінки індивідів, тобто така поведінка суперечить визначеним стандартам поведінки у суспільстві та може загрожувати його стабільності або порушувати взаємодію індивіда у суспільстві [16, с. 466].

Рубель Ю. В. визначає асоціальну поведінку як таку, що уникає виконання морально-етичних норм та виявляється як різновид агресивної поведінки або девіацій (алкогольних, наркотичних залежностей, сексуальних девіацій, залежності від азартних ігор тощо) [17].

Розглядаючи деструктивні прояви агресивності у юнацькому віці, що припадає на період студентства, варто зазначити такі: ідентифікація з деструктивними групами, самоствердження на фоні інших осіб, прояви

помсти, вияви агресивності заради підвищення власного статусу або ж встановлення контролю над іншими людьми. Говорячи про агресивність слід розуміти, що вона не завжди виявляється лише деструктивно. Конструктивні прояви агресивності характеризуються вмінням відстоювати власну гідність та особисті кордони, почуття власної значущості. Також конструктивним виявом агресивності є прагнення до вирішення конфліктів, досягнення власної мети та захист себе або близьких.

Дослідження М. Демощук демонструє, що агресивна поведінка виявляється у випадках порушення суспільних норм поведінки, що також свідчить про те, що подібні дії матимуть негативні наслідки для їх адресатів. М. Демощук також зазначає, що агресивна поведінка займає місце у соціальній взаємодії, тому поняття норми йде поряд із визначенням агресії у поведінці індивіда. Під нормою поведінки особи у соціумі вважають контроль за діями інших людей. Тобто соціально прийнятною слід вважати ту поведінку, яка дотримується усіх норм поведінки, встановлених у суспільстві [4].

Richard W. Wrangham описує в своїй праці два основних типи агресії: проактивну (proactive) та реактивну (reactive). Проактивна агресія характеризується цілеспрямованим нападом, який ставить на меті зовнішню чи внутрішню винагороду. Частіше за все, цей тип агресії характеризується постійною зосередженістю на меті та майже повною відсутністю емоційного збудження.

З іншого боку, реактивна агресія є відповіддю на загрозову або фрустраційну подію, тому її метою є подолання та усунення провокуючого стимулу. На відміну від проактивної агресії, реактивна тісно пов'язана з гнівом, легким перемиканням між цілями та пов'язана саме з агресивним актом, а не причиною агресивних дій [27].

Отже, узагальнюючи наявні визначення поняття агресії у різних наукових джерелах, можемо сказати, що дане явище поряд з визначенням агресивної поведінки розуміється як деструктивна поведінка індивіда, яка

спрямована на заподіяння шкоди іншому об'єкту або навіть на знищення іншої людини чи групи.

1.2. Психологічні особливості самооцінки у юнацькому віці

Підлітковий та юнацький вік мають велике значення у розвитку самосвідомості та побудові самооцінки.

Пропонуємо знову звернутися до Сучасного психологічного тлумачного словника для позначення поняття самооцінка. «Самооцінка – оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей» [24, с. 466].

Психологічний словник, за редакцією Н. А. Побірченко, описує самооцінку як «судження людини про свої можливості, властивості, поведінку у порівнянні з певним еталоном, зразком» [15, с. 266].

Самооцінка, перш за все, є складовою особистості, тому має велике значення для поведінки індивіда, бо виконує регуляторну функцію, впливає на розвиток особистості та ефективність її діяльності.

Вітчизняна психологія висвітлює вплив самооцінки на пізнавальну діяльність індивіда, а саме на процеси сприйняття, уяви та вирішення інтелектуальних завдань, а також розглядає вплив самооцінки на міжособистісні відносини, шляхи формування адекватної самооцінки або шляхи корекції її деформацій.

Часто ототожнюють поняття самооцінки із поняттям самоповаги, яке також є важливою складовою Я-концепції та виявляється у впевненості індивіда в собі та відчутті власної цінності.

Самооцінка може бути адекватною, неадекватною або завищеною чи заниженою, тому в такому випадку, це є позитивною чи негативною установкою, яку людина спрямовує на саму себе. Самооцінка відображає самоповагу індивіда до себе, відчуття його власної цінності та ставлення до власного Я з обидвох точок зору: позитивної та негативної [12].

Важливий фактор, що впливає на самооцінку – Я-концепція особистості. Я-концепція особистості характеризується як «концепція людини про те, якою вона є», тобто це вияв самосприйняття.

Я-концепція та самооцінка мають тісний зв'язок, адже оцінно-вольовий компонент Я-концепції – це прагнення підвищити самооцінку та завоювати повагу оточуючих. Складовими Я-концепції є реальне Я, ідеальне Я, динамічне Я та фантастичне Я. Реальне Я характеризує уявлення особи про себе в даний момент часу; ідеальне Я – зразок або уявлення суб'єкта про те, яким він хоче стати, спираючись на норми моралі; динамічне Я – характеризується тим, яким суб'єкт збирається стати та фантастичне Я – те, яким суб'єкт хотів би стати, якби мав для цього можливості [24, с. 609].

Самооцінка також входить до структури самоствавлення разом із самоповагою, любов'ю до себе, самовпевненістю, самоприниженням та ін. Проте самоствавлення виявляється і в захисних можливостях, адже самоствавлення часто відіграє адаптивну роль, допомагає знизити рівень тривоги та полегшити діяльність особи.

Говорячи про підлітковий вік, слід зазначити, що цей період вирізняється змінами у самосвідомості, адже саме цей вік сприяє формуванню самосвідомості, самооцінювання та самовідношення, розвивається з'являється рефлексія та усвідомлення себе у системі суспільних відносин. Підлітковий та юнацький періоди тісно пов'язані з набуттям нових соціальних ролей, соціальної відповідальності, розширенням власної соціальної активності, що веде за собою потребу особи у визнанні [20].

Самооцінка підлітка впливає на якість його життя та сфери його діяльності, адже торкається аспектів емоційної сфери, творчих здібностей, успішності тощо. Тому при низькій самооцінці завдання, виконувані підлітком, спрощуються через недооцінювання власних можливостей, що є серйозною перешкодою до самоствердження. Самооцінка також є показником соціальних навичок підлітка, адже демонструє проблеми взаємин індивіда у колективі чи суспільстві.

Сидоркіна А. О. узагальнює поняття самооцінка у юнацькому віці та пояснює, що цей період життя індивіда надає самооцінці ті характеристики, що здатні повністю розкрити її зміст, а саме адекватно оцінювати власні бажання та можливості, побудувати адекватне ставлення до зовнішніх та внутрішніх стимулів, а також до оточення та свого Я [19].

Дослідження Шилина Д. С. розглядає тісний зв'язок самооцінки з рівнем домагань та цілей, які людина для себе визначає. Саме тому людина з адекватною самооцінкою здатна правильно розцінювати власні сили відповідно до завдань різної складності та вимог оточення. Неадекватна самооцінка, до якої відносяться завищена та занижена, спотворює ставлення до внутрішнього світу особистості, а також негативно впливає на мотиваційну та емоційно-вольову сфери, що заважає гармонійному розвитку особистості [25].

Попович І. С. розглядає самооцінку як ядро соціальних очікувань, пояснюючи, що низький рівень самооцінки не гарантує об'єктивної сформованості соціальних очікувань та оптимального їх рівня; завищена самооцінка призводить до очікування легких результатів, наслідком чого є невдачі та відсутність критичності та здатності до самокритики [14].

Погорілий С. О. зазначає що соціальне оточення в юнацькому віці має вплив на самооцінку через критерії стратифікації, які тісно пов'язані з формуванням системи цінностей, моделі та норм поведінки, а також комунікації в суспільстві. Самооцінка індивіда юнацького віку більшою мірою здатна визначити якість його життя та закріпити основну модель поведінки [13, с. 188].

Отже, узагальнюючи вище наведений аналіз поняття самооцінки, можемо зробити висновок, що самооцінка є здатністю особистості оцінювати саму себе, свої можливості та якості, а також виконує регуляторну функцію, впливає на розвиток особистості та ефективність її діяльності.

1.3. Зв'язок агресивної поведінки із самооцінкою особистості

Самооцінка є однією з основних ланок у саморегуляції особистості, адже визначає активність людини, ставлення до світу, людей та до самої себе. Вона також виступає детермінантою усіх видів діяльності людини та закладається в ранньому дитинстві, вдосконалюючись протягом усього життя. [18]

С. В. Лопатін досліджував особливості агресивної поведінки підлітків з різним рівнем самооцінки. За результатами дослідження С. В. Лопатін виявив, що в підлітків, які мають завищений рівень самооцінки, домінуючими видами агресії є фізична, непрямая, вербальна, предметна та емоційна агресії. Підлітки з завищеною самооцінкою схильні до агресивної поведінки переважно через те, що є некритичними до себе та здатні знецінювати оточуючих. Підлітки з заниженою самооцінкою виявляли показники аутоагресії та емоційної агресії. Також висвітлено тенденцію, що агресивні підлітки часто виявляють екстремальну самооцінку – вкрай високу або вкрай низьку [8].

Д. Є. Мамай, досліджуючи психологічні чинники агресивної поведінки в студентському віці, виявила двосторонній зв'язок між агресивною поведінкою та самооцінкою та особистісною зрілістю студентів, зокрема було виявлено, що студенти з високим індексом агресії виявляють нижчий рівень особистісної зрілості; студенти, що мають прояви непрямой агресії, виявляють менше життєвих установок; студенти, що виявляють роздратування, як підвид агресивної поведінки, мають менше відношення до свого «Я» та нижчий рівень особистісної зрілості [10, с. 724].

Koijam Shantibala Devi та Ngairangbam Zevina Chanu у своєму дослідженні мали на меті виявити зв'язок між самооцінкою та агресією серед молоді вікової групи 18-29 років. Наведені у роботі результати доводять про існуючий негативний кореляційний зв'язок між фізичною агресією та ворожістю та самооцінкою, що свідчить про те, що особи з низьким рівнем самооцінки виявляють високий рівень фізичної агресії та ворожості. Проте за іншими субшкалами науковці не виявили жодного зв'язку з самооцінкою, а саме не було виявлено значимих показників кореляції між вербальною агресією і

гнівом та самооцінкою. Також, науковцями було виявлено, що особи з низькою самооцінкою схильні до проблем з психічним та фізичним здоров'ям [26].

Ю.Н.Фархутдінова, висвітлюючи проблему агресивності в підлітків, пояснює, що агресивні підлітки мають загальні риси, які їх вирізняють. Зазвичай таким підліткам притаманна недорозвиненість моральних уявлень, тривожність, егоцентризм, а також спостерігається переважання захисних механізмів над тими, які спрямовані на регуляцію поведінки особистості. Також такі особи вирізняються крайнім рівнем самооцінки (або завищеною або максимально занижена). Агресивність таких осіб проявляється як засіб збільшити власний престиж та продемонструвати свою дорослість та вміння бути самостійним [21].

С. М. Хоружий в дослідженні психологічних чинників булінгу серед дітей підліткового віку звертається до взаємозв'язку між самооцінкою та агресивністю як можливих причин булінгу. В ході математичного аналізу було виявлено пряму статистично значущу кореляцію, яка свідчить про те, що наскільки є вищою самооцінка підлітка, настільки й вищий рівень його агресивності і навпаки. Результати дослідження також висвітлюють вороже ставлення особи, яка виявляє високу агресивність та високу самооцінку, до нових людей. Також дослідником було виявлено пряму кореляцію між самооцінкою та ворожістю, тобто висока самооцінка супроводжується високим рівнем ворожості та навпаки. С. М. Хоружий пояснює також ворожість, причиною якої є можливість похитнути авторитет підлітка новою особою в оточенні, тому рівень ворожості напряду пов'язаний з самооцінкою особи [22].

С. В. Ворона, досліджуючи феномен агресивної поведінки у підлітковому віці, визначила такі особистісні фактори, які сприяють підвищенню рівня агресивності як ворожість, афективність, високий рівень тривожності та депресії, завищену самооцінку, антисоціальність особистості, заздрісність тощо. Це свідчить про те, що завищена самооцінка тією чи іншою

мірою має вплив на агресивну поведінку. Дослідницею було описано також агресивність як форму протесту підлітка, який виявляє незадоволеність своєю позицією в суспільстві, що й стимулює відповідну протестну поведінку, яка може перетікати в агресивну [1].

І. В. Зошій в дослідженні агресивності особистості дійшла висновків, що існує зв'язок між типами агресії, акцентуацій характеру та рівнем самооцінки. Нею було виявлено схильність до непрямой агресії у осіб з низьким рівнем самооцінки, при чому результати демонструють переважання даного типу агресії в дівчат. Також результати свідчать про те, що особи з низькою самооцінкою мають більш розвинене почуття провини та схильність до аутоагресії. Це дозволяє зробити висновок, що на рівень агресії мають вплив різні чинники, зокрема самооцінка особистості [5, с. 20].

Т. В. Кріль, описуючи вплив самооцінки особистості на формування позитивної «Я-концепції», розкриває поняття самооцінки, її видів та їх характеристики. Дослідниця зазначає, що завищена самооцінка характеризується переоцінкою індивіда самого себе, наслідком чого є втрата контакту з оточенням, зверхності, егоцентризму та агресивності. Занижена самооцінка ж описується як невпевненість у собі, підвищений рівень тривожності, уникання ініціативи та недооцінки самого себе. Як відомо з аналізу вищезазначених досліджень, низька самооцінка здатна призводити до аутоагресії, яка є різновидом агресивної поведінки [7, с. 161].

Отже, підсумовуючи усе зазначене вище, а саме теоретичний огляд досліджень, направлених на визначення зв'язку між агресивною поведінкою та самооцінкою, можемо зробити висновок, що на агресивну поведінку та агресивність як особливість особистості чи риса характеру має вплив рівень самооцінки індивіда. Тому вважаємо за доцільне перейти до емпіричного розгляду взаємозв'язку агресивної поведінки із самооцінкою майбутніх психологів.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ І САМООЦІНКИ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

2.1. Діагностичний інструментарій для дослідження агресивної поведінки та самооцінки

Здійснивши теоретичний аналіз проблеми агресії, агресивної поведінки та самооцінки особистості, а також розглянувши дослідження, що стверджують про зв'язок агресивної поведінки із самооцінкою, вважаємо за необхідне емпірично дослідити взаємозв'язок агресивної поведінки та самооцінки майбутніх психологів.

Відповідно до аналізу теоретичних результатів, завданням емпіричного дослідження є визначення взаємозв'язку між агресивною поведінкою та самооцінкою у майбутніх психологів.

Для дослідження агресивної поведінки було обрано: Методику А. Басса та А. Д. Даркі, спрямовану на вивчення схильності особи до агресивної поведінки (адаптація А. К. Осницького).

Дана методика призначена для виявлення важливих показників та форм агресивної поведінки особистості. А. Бассом та А. Д. Даркі було визначено такі види агресивної поведінки: фізична, вербальна, непрямая агресія, негативізм, роздратування, підозрілість, образа та аутоагресія або відчуття провини. Шкали, що використовуються у даній методиці відповідають кожному виду агресивної поведінки, які були наведені авторами.

Перевагою даної методики є те, що опис кожного виду агресивної поведінки влучно характеризує ситуації, в яких риса яскраво виражена, що дозволить достатньо чітко інтерпретувати результати діагностичного дослідження.

Для дослідження рівня самооцінки та рівня домагань особистості було застосовано: Методику діагностики самооцінки Дембо-Рубінштейн (модифікація Парафіян).

Перевага цієї методики полягає в легкості її проходження для респондентів та дозволяє ранжувати особистістю ряд особистих якостей, щоб визначити показник самооцінки та показник рівня домагань.

Дослідження проведене взимку 2023 року за допомогою електронного опитування із застосуванням E-mail та Google-форм.

Характеристика вибірки. У дослідженні взяли участь 40 здобувачів (27 дівчат, 13 юнаків) вищої освіти Херсонського державного університету – майбутніх психологів віком від 19 до 23 років.

2.2. Аналіз результатів дослідження самооцінки та агресивності у майбутніх психологів

Результати проведення методики вивчення схильності особи до агресивної поведінки продемонстровані в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Результати за дослідження схильності особи до агресивної поведінки

Вид агресивної поведінки	Відсоток респондентів		
	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Фізична агресія	42,5%	20%	37,5%
Вербальна агресія	17,5%	15%	67,5%
Непряма агресія	20%	10%	70%
Негативізм	45%	35%	45%
Дратівливість	22,5%	20%	57,5%
Схильність до підозр	35%	10%	55%
Образа	40%	5%	55%
Відчуття провини	52,5%	5%	42,5%

Отже, виходячи з результатів, поданих у таблиці, можемо зробити висновок, що в групі респондентів на високому рівні переважають такі види агресивної поведінки як «відчуття провини» (в 52,5% респондентів), «негативізм» (в 45% досліджуваних), «фізична агресія» (42,5% респондентів) та «образа» в 40% досліджуваних.

Високі показники за шкалою «відчуття провини» демонструють високий рівень аутоагресії або відчуття провини в людини. Такі особи схильні переконувати самих себе в тому, що вони не є гарними людьми, або діють негарно по відношенню до когось. Шкала «негативізму» демонструє форму поведінки, яка спрямовано проти авторитетної особи, керівництва та виражається у супротиві до певних вимог, умов чи правил. «Фізична агресія» полягає в прояві агресивної поведінки назовні та демонструє прояв деструктивної поведінки у вигляді використання фізичної сили проти іншої людини. Високий рівень показників за шкалою «образа» демонструє таку особливість особистості, як прояв заздрості або ненависті до інших людей, основою яких є гнів та незадоволеність, спрямовані на когось, на весь світ або на уявні страждання.

Дослідження самооцінки та рівня домагань дозволили дійти таких результатів: 12,5% респондентів демонструють не критично високі показники рівня домагань, що свідчить про оптимальне уявлення здобувачів про свої можливості, що є рушійною силою до особистісного розвитку майбутніх психологів. 25% респондентів виявляють реалістичний рівень домагань, що складає норму та відповідає об'єктивній оцінці здібностей особистості. 62,5% досліджуваних проявляють занижений рівень домагань, що свідчить про нездатність респондентів об'єктивно оцінювати власні здатності, це призводить до занижених очікувань від себе після переживань невдач, а також особистість схильна ставити собі більш низькі цілі, ніж здатна досягти.

Дослідження самооцінки респондентів дозволили виявити такі результати: 7,5% опитуваних мають трохи завищений рівень самооцінки, що може свідчити про певну особистісну незрілість або нездатність об'єктивно

оцінювати себе, свою діяльність, а також нездатність порівнювати себе з оточуючими. Такі люди нечутливі до невдач та схильні ігнорувати оцінки оточуючих та їхні зауваження.

Середній рівень самооцінки проявили 57,5% респондентів, такі особи мають реалістичну самооцінку та здатні оцінювати себе якомога реалістично та критично, що дозволяє розвивати себе та свою діяльність, а також співвідносити свої цілі із завданнями та власними силами на це.

Низьку самооцінку ми виявили в 35% досліджуваних. Такі результати свідчать про наявність певного неблагополуччя в розвитку особистості людини, що демонструється у невпевненості в собі, нездатності оцінювати свої сили на рівні зі своїми можливостями через відчуття невміння та нездатності.

Встановлюючи взаємозв'язок між рівнем агресивності та самооцінки вважаємо за доцільним встановити також взаємозв'язок рівня агресивності та рівня домагань в майбутніх психологів.

Для встановлення взаємозв'язку між досліджуваними феноменами було використано коефіцієнт кореляції Пірсона, що дозволило нам дійти таких результатів:

- спостерігається зворотня негативна кореляція між рівнем домагань та фізичною агресією ($r=-0,72$ при $p\leq 0,001$), що демонструє тісну закономірність: чим вищий рівень домагань, тим нижчі прояви фізичної агресії та навпаки. Такі результати можуть проявлятися у зв'язку з тим, що низький рівень домагань може призводити людину до несприятливого розвитку особистості та фізичного прояву агресивної поведінки проти інших осіб.

- зворотня негативна кореляція між рівнем домагань та дратівливістю ($r=-0,46$ при $p\leq 0,01$), що свідчить про сильний взаємозв'язок досліджуваних явищ в респондентів: підвищений рівень дратівливості виявляється при зниженні рівня домагань та знижується при його зростанні. Підвищення дратівливості при низькому рівні домагань можна охарактеризувати як роздратування через недооцінювання власних

можливостей, наслідком чого може бути комплекс неповноцінності або втрата віри у себе.

– зворотня негативна кореляція між рівнем домагань та негативізмом ($r=-0,39$ при $p\leq 0,01$) та має помірний значущий зв'язок між досліджуваними феноменами. Такий результат проявляється в тому, що рівень негативізму зростає при зниженні рівня домагань та спадає при підвищенні рівня домагань. Високий рівень негативізму при низькому рівні домагань може детермінуватися прагненням до успіху та невдачами на шляху людини, що викликає опір вимогам та правилам через почуття неуспішності.

Отже, спостерігається сильний зворотній кореляційний зв'язок рівня домагань з фізичною агресією, негативізмом та дратівливістю. Також спостерігається слабкий прямий кореляційний зв'язок між рівнем домагань та непрямую агресією ($r=0,28$ при $p\leq 0,1$).

Дослідження взаємозв'язку агресивності та рівня самооцінки засвідчують такі результати:

– сильний зворотній кореляційний зв'язок між рівнем самооцінки та відчуттям провини ($r=-0,65$ при $p\leq 0,001$), що висвітлює тенденцію – високі показники відчуття провини характерні низьким показникам рівня самооцінки. Це свідчить про те, що люди з низькою самооцінкою часто здатні відчувати провину через переконання себе та інших в тому, що вони є поганими людьми або вчиняють неправильно чи недобре.

– сильний позитивний кореляційний зв'язок рівня самооцінки зі схильністю до підозр ($r=0,58$ при $p\leq 0,001$), що свідчить про відповідність між високими показниками самооцінки та високим рівнем схильності про підозр та навпаки. Такий взаємозв'язок може характеризуватися нездатністю особистості сприймати себе адекватно, через що в особи виникають підозри через заздрість інших або бажання інших ним скористатись тощо.

– сильний зворотній кореляційний зв'язок між рівнем самооцінки та дратівливістю ($r=-0,52$ при $p\leq 0,001$), який описує таку залежність: особам з низьким рівнем самооцінки притаманний високий рівень дратівливості та

навпаки. Ми можемо охарактеризувати цей феномен особливостями низького рівня самооцінки особистості, через який людина схильна відчувати комплекс неповноцінності та відчувати дратівливість через свої невдачі, невіру в себе та нездорову оцінку самої себе, яка проектується на погляди інших людей.

– сильний зворотній зв'язок між рівнем самооцінки та вербальною агресією ($r=-0,43$ при $p\leq 0,01$), що демонструє залежність між високим рівнем самооцінки та низькою вербальною агресією і навпаки. Особи з високою самооцінкою рідше проявляють негативні почуття через сварки або словесні звертання до інших, в той час як особи з низькою самооцінкою можуть намагатися самоствердитися та підняти свою самооцінку за рахунок інших, виражаючи свою агресивність вербальним шляхом.

– сильний зворотній зв'язок спостерігається між рівнем самооцінки та показниками негативізму ($r=0,36$ при $p\leq 0,05$), що характеризується тенденцією – чим вищий рівень самооцінки, тим нижчий рівень негативізму. Пояснити це можна прагненням особистості до супротиву людям, які мають над нею авторитет, та бажанням захиститися і відчувати себе захищеним, значимим.

– було виявлено слабку пряму кореляцію між рівнем самооцінки та непрямою агресією ($r=0,28$ при $p\leq 0,1$).

Отже, можемо зробити висновок, що агресивність майбутніх психологів має тісний взаємозв'язок із рівнем самооцінки, що виявляється у взаємозв'язку рівня домагань з фізичною агресією, негативізмом, дратівливістю та непрямою агресією та взаємозв'язку рівня самооцінки з вербальною агресією, негативізмом, дратівливістю та схильністю до підозр.

ВИСНОВКИ

В ході теоретичного аналізу наукових джерел нами було визначено, що агресивна поведінка характеризується як одна з форм реагування особистості на несприятливі обставини, які тягнуть за собою стрес та фрустрацію. Досліджуючи різноманітність класифікацій типів агресії визначили, що існують два провідні типи агресії: проактивна (proactive) та реактивна (reactive). Проактивна агресія - цілеспрямований нападом, який ставить на меті зовнішню чи внутрішню винагороду. Частіше за все, цей тип агресії характеризується постійною зосередженістю на меті та майже повною відсутністю емоційного збудження. Реактивна агресія – відповідь на загрозову або фрустраційну подію, тому її метою є подолання та усунення провокуючого стимулу.

Дослідження особливостей самооцінки дозволяє виокремити, що самооцінка є важливою складовою особистості, що включає в себе оцінку особистості самої себе та здатність порівнювати себе з іншими. Самооцінка може бути адекватною, неадекватною або завищеною чи заниженою, а отже, вона характеризується або адекватним, або неадекватним сприйняттям людини самої себе. Вона також демонструє адекватність чи неадекватність відчуття власної цінності особистості, а також ставлення до власного Я.

В ході емпіричного дослідження взаємозв'язку агресивної поведінки та самооцінки в майбутніх психологів нами було виявлено такі результати:

- високий рівень фізичної агресії притаманний 42,5% респондентів, середній – 20%, а низький – 37,5% досліджуваних;
- вербальна агресія виявилася високою в результатах 17,5% респондентів, середньою – у 15% досліджуваних та низькою – у 67,5% осіб;
- високий рівень непрямой агресії спостерігається в 20% респондентів, середній – в 10%, а низький – в 70%;
- високі показники негативізму характерні для 45% вибірки, середні – 35% та низькі – 45%;

- за шкалою «дратівливість» високі результати отримали 22,5% респондента, у той час як середні – 20% та низькі – 57,5% осіб;
- схильність до підозр на високому рівні притаманна 35% осіб, на середньому – 10% респондентів, низькому – 55% досліджуваних;
- високий рівень образи спостерігається в 40% респондентів, низький рівень проявили 5% респондентів, та 55% мають низький рівень образи;
- відчуття провини проявляється на високому рівні у 52,5% респондентів, лише у 5% середній рівень такого типу агресивності та 55% респондентам притаманний низький рівень.

Підводячи підсумки, фіксуємо, що в групі респондентів на високому рівні переважають такі види агресивної поведінки як «відчуття провини» (в 52,5% респондентів), «негативізм» (в 45% досліджуваних), «фізична агресія» (42,5% респондентів) та «образа» в 40% досліджуваних.

Дослідження самооцінки та рівня домагань дозволили дійти таких результатів:

- 12,5% респондентів демонструють високий рівень домагань, 25% респондентів виявляють реалістичний рівень домагань, що складає норму та 62,5% досліджуваних проявляють занижений рівень домагань, що свідчить про нездатність респондентів об'єктивно оцінювати власні здатності;
- Дослідження самооцінки респондентів дозволили виявити такі результати: 7,5% опитуваних мають трохи завищений рівень самооцінки; середній рівень самооцінки проявили 57,5% респондентів; низьку самооцінку ми виявили в 35% досліджуваних.

Так як дослідження спрямоване на дослідження взаємозв'язку агресивної поведінки та самооцінки, нами було використано кореляційний аналіз Пірсона та виявлено такі результати:

- спостерігається зворотня негативна кореляція між рівнем домагань та фізичною агресією ($r=-0,72$ при $p\leq 0,001$), що демонструє тісну

закономірність: чим вищий рівень домагань, тим нижчі прояви фізичної агресії та навпаки;

- зворотня негативна кореляція між рівнем домагань та дратівливістю ($r=-0,46$ при $p\leq 0,01$), що свідчить про сильний взаємозв'язок досліджуваних явищ в респондентів: підвищений рівень дратівливості виявляється при зниженні рівня домагань та знижується при його зростанні;

- зворотня негативна кореляція між рівнем домагань та негативізмом ($r=-0,39$ при $p\leq 0,01$) та має помірний значущий зв'язок між досліджуваними феноменами. Такий результат проявляється в тому, що рівень негативізму зростає при зниженні рівня домагань та спадає при підвищенні рівня домагань;

- сильний зворотній кореляційний зв'язок рівня домагань з фізичною агресією, негативізмом та дратівливістю;

- також спостерігається слабкий прямий кореляційний зв'язок між рівнем домагань та непрямою агресією ($r=0,28$ при $p\leq 0,1$).

Дослідження взаємозв'язку агресивності та рівня самооцінки засвідчують такі результати:

- сильний зворотній кореляційний зв'язок між рівнем самооцінки та відчуттям провини ($r=-0,65$ при $p\leq 0,001$), що висвітлює тенденцію – високі показники відчуття провини характерні низьким показникам рівня самооцінки.

- сильний позитивний кореляційний зв'язок рівня самооцінки зі схильністю до підозр ($r=0,58$ при $p\leq 0,001$), що свідчить про відповідність між високими показниками самооцінки та високим рівнем схильності про підозр та навпаки.

- сильний зворотній кореляційний зв'язок між рівнем самооцінки та дратівливістю ($r=-0,52$ при $p\leq 0,001$), це свідчить про те, що особам з низьким рівнем самооцінки притаманний високий рівень дратівливості та навпаки

– сильний зворотній зв'язок між рівнем самооцінки та вербальною агресією ($r=-0,43$ при $p\leq 0,01$), що демонструє залежність між високим рівнем самооцінки та низькою вербальною агресією і навпаки.

– сильний зворотній зв'язок спостерігається між рівнем самооцінки та показниками негативізму ($r=0,36$ при $p\leq 0,05$), що характеризується тенденцією – чим вищий рівень самооцінки, тим нижчий рівень негативізму.

– було виявлено слабку пряму кореляцію між рівнем самооцінки та непрямую агресією ($r=0,28$ при $p\leq 0,1$).

Отже, виходячи з усього вищезазначеного, існує взаємозв'язок агресивної поведінки з самооінкою майбутніх психологів і дане дослідження дозволить надалі сфокусуватися на корекційній роботі із здобувачами, що проявляють критично високі показники самооцінки та агресивної поведінки, а також критично низькі показники рівня домагань та самооцінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ворона С. В. Феномен агресивної поведінки в підлітковому віці. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2019. С. 294-296.
2. Вус Д. С. Проблема агресії у психології: теоретичний аналіз : тези доп. ІХ Міжнародної наукової конференції (Прага, Чехія, «31» травня 2021 року). Режим доступу: <https://www.inter-nauka.com/issues/conf-2021/may1/7323>
3. Гречковська Л. П. Психологічні фактори динаміки агресивної поведінки підлітків. *Бібліотека методичних матеріалів. Відділ освіти*

Старосинявської районної державної адміністрації. Стара Синява. 2014.
Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/embed/01002r4r-99a2.doc.html>

4. Демощук М. На словах. Вербальна агресія як форма психологічного насильства. 2020. № 6. С. 8-19.

5. Зошій І. В. Дослідження агресивності особистості: психолого-педагогічний аналіз. *Теорія і практика управління в умовах суспільних викликів і трансформацій* : матер. доп. Всеукр.наук.-практ. конф., (06 червня 2019 р.). Львів : Львівський інститут ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2019. С. 18-21.

6. Колтунович, Т., Чуйко, Г, Чаплак Я. Соціально-психологічні експерименти : навч. посібник. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 192 с.

7. Кріль Т. В. Вплив самооцінки особистості на формування позитивної «Я-концепції». *Сучасне українське студентство: проблеми та ціннісні орієнтації* : тези доп. XIII Всеукр. наук. конф. студентів та молодих вчених, м. Хмельницький 26 березня 2020 р. Київ: Талком, 2020. С. 160-163.

8. Лопатін С. В. Особливості агресивної поведінки підлітків з різним рівнем самооцінки. *Актуальні питання психології, економіки та управління* : збір. тез допов. на Всеукр. наук.-практ. конф., Слов'янськ, 21-23 травня 2019 року. ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Слов'янськ, 2019. 104 с.

9. Маликіна Н. І. Психологічні чинники виникнення агресивної поведінки у осіб юнацького віку. *Актуальні проблеми психології в умовах кризових ситуацій* : зб. наук. праць. / ред. колегія: Вольнова Л.М., Ковчина І.М., Панченко М.В., Брожек Т.Р. Київ, 2022. С. 28-29.

10. Мамай Д. Є. Психологічні чинники агресивної поведінки в студентському віці. *The XXI International Scientific and Practical Conference «Actual priorities of modern science, education and practice»*, May 31-03 June, 2022. Paris, France. 2022. P. 723-728.

11. Мойсеєва, О. Психологічний аналіз проблеми агресії. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, (7). 2019. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2010-7.%p>
12. Панфілов Ю. І. Самооцінка особистості і лідерство / Ю. І. Панфілов, В. М. Токарєв, Д. К. Поліщук // *Лідери ХХІ століття. Формування особистості харизматичного лідера на основі гуманітарних технологій для управління соціальними системами* : матер. 5-ї міжнар. наук.-практ. конф., 28-29 жовтня 2021 р. / заг. ред. О. Г. Романовський ; Нац. техн. ун-т "Харків. політехн. ін-т". Харків, 2021. С. 54-58.
13. Погорілий С. О. Особливості самооцінки юнацького віку. *Актуальні проблеми юриспруденції та психології* : матер. ІІ Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 30 вересня 2021 р.). Дніпро: ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний університет». 2021. С. 184-189.
14. Попович, І. С. Самооцінка – стрижневий компонент соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // *Актуальні питання сучасної педагогіки та психології : наукові дискусії* : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 26–27 верес. 2014 р.). Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. С. 55–58.
15. Психологічний словник / авт.-уклад. : В.В.Синявський, О.П.Сергеєнкова / за ред. : Н.А.Побірченко. К. : Науковий світ, 2007. 336 с.
16. Ричак В. Девіантна поведінка в сучасному суспільстві. *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес* : матер. Всеукр. наук.-теорет. конф. студ. і аспірантів, 29 вересня 2022 р. / ред. кол. В. М. Скляр [та ін.] : Нац. техн. ун-т "Харків. політехн. ін-т". Харків : НТУ "ХПІ", 2022. С. 466-469. URI: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/59744>
17. Рубель Ю. В. Профілактика асоціальної поведінки у студентів. *Актуальні проблеми діяльності закладів освіти у контексті формування життєвих перспектив особистості* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 24 листопада 2020 р. (м. Київ, м. Кременчук). ІІ Ч. / за заг. редакцією Ю. В. Ївженка. м. Кременчук, 2021. С. 141-145.

18. Сергієнко Н. П., Степура А. А. Особливості прояв агресивності військовослужбовців залежно від рівня самооцінки. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. №6, Т. 2. С. 172-176. DOI: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-2.30>
19. Сидоркіна, А. О. Психологічні особливості самооцінки у юнацькому віці / А. О. Сидоркіна, І. О. Цілінко // *Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості* : зб. наук. праць за матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 26-27 верес. 2019 р.) / ред. кол. : О. Є. Блинова, Н. І. Тавровецька (відп. за вип.). Херсон : ФОП Вишемирський В. С., 2019. С. 295.
20. Склярєва Л. В., Пономаренко М. І., Белік Є. М. Самооцінка в структурі самосвідомості підлітка. *European scientific discussions* : Abstracts of the 5th International scientific and practical conference. Potere della ragione Editore. Rome, Italy. 2021. P. 21-27. URL: <https://sciconf.com.ua/v-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-europeanscientific-discussions-28-30-marta-2021-goda-rim-italiya-arhiv/>
21. Фархутдінова Ю. Н. Внутрішній конфлікт як одна з причин агресивної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології* : Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Вип. 10. 2010.
22. Хоружий С.М. Психологічні чинники булінгу серед дітей підліткового віку. *Вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологія»*. 2021. №1. С.103-110.
23. Черната, О. О. Природа людської агресії у творчості Еріха Фрома. *Юридична наука як правова основа інноваційного розвитку України* : зб. тез. підсум. наук.-теор. конф., м. Київ, 13 квітня 2017 р. Київ, 2017.
24. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.
25. Шилин, Д. С. Психологічні особливості самооцінки в юнацькому віці / Д. С. Шилин // *Інсайт : психологічні виміри суспільства* : матер. міжнар.

конф. / ред. кол. : І. С. Попович, С. І. Бабатіна, І. Р. Крупник та ін. Херсон : ВД «Гельветика», 2019. Вип. 1(16). С. 302-304. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/8817>

26. Koijam Shantibala Devi, Ngairangbam Zevina Chanu. Relationship between Self-Esteem and Aggressive Behaviour among Youths. *Journal of Medicial Science and Clinical Research*. Vol. 07. Issue 03. March 2019. DOI: <https://dx.doi.org/10.18535/jmscr/v7i3.04>

27. Wrangham RW. Two types of aggression in human evolution. *Proc Natl Acad Sci USA*. 2018. P. 245-253. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.1713611115>

ДОДАТКИ

Додаток А

**КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Я, Фартушкіна Валерія Віталіївна,
учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, УСВІДОМЛЮЮ, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної доброчесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичної поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

01.09.2019р.
(дата)

[Підпис]
(підпис)

Валерія Фартушкіна
(ім'я, прізвище)